

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА КРИМІНАЛІСТИКИ. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.24

DOI 10.32755/sjlaw.2021.03.115

Куц В. М.,

кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології, Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0001-9227-3775

ЗМІСТ І ФОРМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті доведено, що зміст кримінальної відповідальності утворюють обов'язкові та факультативні її ознаки. Обов'язковими є: а) засудження суб'єкта кримінального правопорушення; б) судимість, зумовлена таким засудженням; в) обмеження або позбавлення прав і свобод засудженого, зумовлене його судимістю. Факультативними є: а) покарання чи його альтернативи; б) додаткові обмеження статусу засудженого, зумовлені покаранням чи його альтернативами. Змістом кримінальної відповідальності зумовлюються її форми.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, зміст кримінальної відповідальності, обов'язкові ознаки, факультативні ознаки, форми кримінальної відповідальності.

Постановка проблеми. Фахівці у сфері правового забезпечення протидії злочинності сходяться в тому, що кримінальна відповідальність залишається основним матеріально-правовим засобом здійснення такої протидії. Незважаючи на виключну роль кримінальної відповідальності, узгодженого розуміння змісту цього кримінально-правового явища не існує. Кожен з його дослідників пропонує власну версію визначення кримінальної відповідальності та її кримінально-правової характеристики. Відсутність консолідованого уявлення щодо змісту кримінальної відповідальності має своїм наслідком різне бачення її форм, що не сприяє забезпеченню їх належного законодавчого закріплення, а втім і очікуваної ефективності їх практичного застосу-

вання. Вказаним вище й зумовлюється актуальність теми пропонуваної публікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі кримінальної відповідальності присвячено безліч наукових публікацій. Серед вітчизняних фахівців, які досліджували загально-теоретичні її аспекти, імена таких учених, як: П. П. Андрушко, Л. В. Багрій-Шахматов, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. К. Грищук, О. О. Дудоров, О. В. Козаченко, І. В. Красницький, В. О. Навроцький, В. О. Меркулова, І. І. Митрофанов, А. О. Пінаєв, П. П. Сердюк, М. І. Хавронюк, С. С. Яценко, А. М. Яценко та інші.

Попри значний теоретичний інтерес до теми, низка її актуальних аспектів залишається невирішеною. Особливо це стосується змісту кримінальної відповідальності та її форм.

Метою статті є обґрунтування можливих шляхів вирішення зазначених проблемних аспектів вказаної теми. Для досягнення цієї мети вирішувались такі основні завдання: на основі офіційно визнаного розуміння кримінальної відповідальності визначено її кримінально-правову природу та зміст, тобто сукупність ознак, якими характеризується вказане явище, що дозволило внести пропозиції щодо визначення форм кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Правовою формою кримінальної відповідальності є санкція кримінально-правової норми, передбачена кримінальним законодавством; індивідуально визначена судом і реалізована уповноваженими органами. За сучасними доктринальними уявленнями кримінальна відповідальність існує в таких вимірах: теоретичному, законодавчому, судовому та виконавчому. У пропонованій статті розглядаються лише перші два з них. Це зумовлено низкою обставин, зокрема, досить високою суперечливістю уявлень щодо змісту і форм кримінальної відповідальності та наявним нині процесом створення проєкту нового Кримінального кодексу України (далі – КК України), в ході якого можливе використання положень цієї публікації.

У дискусії щодо змісту та форм кримінальної відповідальності висловлюється різноманітна аргументація теоретичного характеру [1; 2; 3; 4; 5; 6], але чомусь недооцінюється офіційне визначення цього явища, що витікає з рішення Конституційного

Суду України (далі – КСУ) від 27 жовтня 1999 року № 9 у справі про депутатську недоторканність. Згідно з ним, кримінальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, особливим елементом механізму кримінально-правового реагування держави щодо особи, яка вчинила злочин. Вона полягає в *засудженні* правопорушника обвинувальним вироком суду, що набув законної сили. Природно, що в зазначеній дефініції відображено лише об'єктивні, тобто зовнішні ознаки кримінальної відповідальності, адже суб'єктивні її ознаки, тобто психічні процеси, що відбуваються в інтелектуальній, вольовій та емоційній сферах засудженої особи, виходять за межі предмета кримінального права і мають вивчатись у межах кримінальної психології.

Вказане розуміння кримінальної відповідальності, а також аналіз відповідних законодавчих положень надають підстави для висновку, що об'єктивна сторона її змісту має дві складові: обов'язкову та факультативну.

Обов'язкова полягає в офіційній державно-правовій оцінці судом поведінки особи як кримінально протиправної. Державно-правова оцінка діяння – це не просто констатація його шкідливого характеру, а *засудження* особи, яка його вчинила, обвинувальним вироком суду, тобто публічно-правовий осуд цієї особи та її вчинку. Засудження особи, осуд її вчинку самі по собі містять певний каральний потенціал, незалежно від призначення чи не призначення покарання, адже офіційне від імені держави визнання суб'єкта винуватцем кримінального правопорушення, негативна оцінка його вчинку ганьблять члена суспільства, принижують його соціальний статус і обмежують реалізацію законних інтересів. Такий осуд, по-перше, спроможний викликати позитивні зрушення в правосвідомості засудженого навіть без застосування до нього покарання. Осуд здатний справити запобіжний вплив на осіб, які цінують свій соціальний престиж; по-друге, він здатний задовольнити громадську правосвідомість, обурену фактом вчинення злочину, задовольнити почуття соціальної справедливості.

Засудження особи обвинувальним вироком суду об'єктивно породжує стан *судимості* такої особи, як негативний її правовий стан, що обмежує реалізацію можливостей особистості. На жаль,

законодавець пов'язав судимість не із засудженням, як елементом змісту кримінальної відповідальності, а лише з одним із її факультативних виявів – покаранням. Виходить, що судимість мають лише покарані особи, а засуджені без призначення покарання її не мають. Навряд чи це правильно. У всякому випадку прив'язка судимості до покарання, а не до факту засудження, виглядає не зовсім природною. Насправді (об'єктивно) судимою стає засуджена обвинувальним вироком, а не покарана особа. Особливо яскраво це виявляється у випадках засудження без призначення покарання.

Сприйняття такого розуміння судимості відповідатиме природним уявленням про засудження. За аналогією з тим, що захворівши людина стає хворою, а вбита – мертвою, засуджена в установленому порядку особа автоматично стає судимою. А на який період та з яким «комплектом» обмежень, вирішується законодавцем та судом.

Факультативна складова змісту кримінальної відповідальності полягає у визначенні обвинувальним вироком суду передбачених законом *додаткових* обмежень статусу засудженої особи. Зазначені обмеження частіше за все виявляються у призначенні покарання, але не вичерпуються ним. Крім покарання, вони можуть набути форму примусових заходів виховного чи медичного характеру. Щодо останніх варто зробити застереження: вони можуть згадуватись у контексті розкриття змісту кримінальної відповідальності лише у разі їх застосування на підставі обвинувального вироку суду. Так, суд, засуджуючи обмежено осудного за вчинене кримінальне правопорушення, замість покарання може призначити примусовий захід медичного характеру (ст. ст. 20, 93, 94 КК України), або засуджуючи неповнолітнього за певні кримінальні правопорушення, замість покарання застосовує примусовий захід виховного характеру (ст. 105 КК України).

Якщо ж суд застосовує примусовий захід медичного характеру до неосудного (ч. 2 ст. 19 КК України) чи примусовий захід виховного характеру до особи, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч. 2 ст. 97 КК України), ці заходи не є кримінальною відповідальністю. Вони

не пов'язані із вчиненням злочину чи кримінального проступку. Це – реакція на суспільно небезпечну поведінку осіб, що вчинили інші кримінальні правопорушення.

У теорії кримінального права щодо розуміння змісту кримінальної відповідальності переважають *інші* погляди. Так, більшість фахівців вважає, що до змісту кримінальної відповідальності судимість не включається, оскільки вона є наслідком такої відповідальності, а не її ознакою. Такий висновок ґрунтується на чинному законі. Але чи досконалим у цій частині є закон? Положення ч. 3 ст. 88 КК України, згідно з яким «особи, засуджені за вироком суду..., визнаються такими, що не мають судимості», виглядає алогічним. Насправді засуджена особа автоматично, тобто за будь-яких обставин, стає судимою, чого не «вловив» законодавець, відображаючи явище судимості в КК України.

Отже, судимість слід визнати обов'язковою ознакою засудження, а не призначення покарання, як це робиться сьогодні. Цю просту істину починають усвідомлювати автори проекту нового КК України. Якщо в ранніх версіях проекту кримінальна відповідальність визначалась, як засоби, застосовані обвинувальним вироком суду щодо особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, то у більш пізніх його версіях йдеться не лише про засудження, як елемент змісту кримінальної відповідальності, але й про судимість.

Таким чином, є підстави вважати, що насправді *судимість*, будучи наслідком не всієї кримінальної відповідальності, а лише її основної і обов'язкової складової – засудження, є *обов'язковою ознакою змісту* кримінальної відповідальності. Проте кримінальної відповідальності без судимості не існує, що слід збагнути законодавцю та відобразити це в КК України. Сприйняття вказаної тези сприяло б удосконаленню розуміння сутності та змісту кримінальної відповідальності.

На жаль, автори проекту нового КК України не поділяють такого розуміння судимості. На їх думку, відображену в тексті проекту, судимість є одним із кримінально-правових засобів впливу на суб'єктів кримінальних правопорушень поряд з покаранням, реституцією, конфіскацією тощо. Навряд чи можливо погодитись з таким розумінням кримінально-правової природи судимості.

Робоча група з підготовки проєкту нового КК України демонструє певну непослідовність, уявляючи судимість одним з кримінально-правових засобів, визначаючи її як правовий стан, в якому перебуває особа, засуджена за вчинення злочину (ст. 3.9.1. Проєкту) і при цьому визнаючи її елементом змісту самої кримінальної відповідальності. Навряд чи певний стан суб'єкта може виконувати роль засобу кримінально-правового впливу на нього. Він (стан) очевидно є результатом засудження, а не його засобом.

Отже, *зміст* кримінальної відповідальності у власному її сенсі складають, по-перше, *обов'язкові* її ознаки: а) засудження факту вчинення кримінального правопорушення та його суб'єкта; б) судимість, зумовлена таким засудженням; в) обмеження або позбавлення прав і свобод засудженого, зумовлене його судимістю; по-друге, *факультативні* її ознаки: а) покарання чи його альтернативи у виді примусових засобів медичного або виховного характеру тощо; б) додаткові обмеження статусу засудженого, зумовлені покаранням чи його альтернативами.

До змісту кримінальної відповідальності інколи включається так звана позитивна відповідальність. Критикуючи таку позицію, слід зазначити, що правомірна поведінка особи, в тому числі й дотримання кримінально-правових заборон, реалізується поза межами кримінальної відповідальності. Вчення про позитивну кримінальну відповідальність як результат механічного перенесення до сфери кримінального права філософської концепції позитивної соціальної відповідальності, тобто відповідального ставлення людини до своєї соціально значущої поведінки, ґрунтується на невинуватій підміні понять: відповідальністю названо те, що фактично є належною, узгодженою з вимогами права й моралі поведінкою індивіда.

Наслідком правомірної поведінки має бути заохочення, а не відповідальність, застосування якої соціумом оцінюється негативно. Атрибутивною ознакою кримінальної відповідальності є засудження, не притаманне так званій позитивній відповідальності. Дотримуватись кримінально-правових приписів зобов'язані всі, а відповідати – лише винні в їх порушенні. До того ж, юридична відповідальність, у тому числі кримінальна,

регулюється правовими нормами, а так звана позитивна відповідальність – нормами моралі.

Теорія позитивної кримінальної відповідальності пов'язана з перебільшенням ролі примусу в регулюванні відносин у суспільстві. Насправді більшість людей не вчиняють кримінальних правопорушень не через загрозу відповідальності. Законслухняна поведінка є нормальною, природною поведінкою людини в суспільстві, переважно зумовленою «внутрішнім світом» особистості, її переконаннями та емоційним станом. До того ж, правовий обов'язок не вчиняти кримінальних правопорушень має своїм першоджерелом не КК України, а Конституцію України, відповідно до ст. 68 якої кожен зобов'язаний неухильно додержуватись законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Не витримує критики й існуюча в теорії позиція, що поняттям кримінальної відповідальності охоплюються всі засоби кримінально-правового реагування на вчинення кримінального правопорушення. Національне кримінальне законодавство демонструє протилежну тенденцію. Так, Загальна частина КК України містить розділ XIV з промовистою назвою «Інші заходи кримінально-правового характеру». Постає запитання: «інші» стосовно чого? Зрозуміло, що до кримінальної відповідальності, тобто такі, які не охоплюються її змістом. Крім того, запроваджуються все нові й нові засоби такого реагування, не пов'язані із засудженням особи за вчинення кримінального правопорушення, тобто такі, що не містять ознак кримінальної відповідальності, наприклад, обмежувальні заходи щодо осіб, які вдаються до домашнього насильства (розділ XIII-І Загальної частини), заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (розділ XIV-І Загальної частини) тощо.

З'ясування змісту кримінальної відповідальності надає можливість визначення її форм, а також співвідношення між нею та іншими засобами кримінально-правового реагування на вчинення кримінального правопорушення, такими як «звільнення» від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного або виховного характеру поза межами такої відповідальності тощо.

Щодо *форм* кримінальної відповідальності небезпідставною є заснована на чинному законодавстві гіпотеза про існування *двох* їх: 1) засудження без призначення покарання, тобто без додаткових обмежень статусу засудженої особи; 2) засудження з призначенням покарання, тобто з додатковими обмеженнями її статусу. У свою чергу, кожна із зазначених форм поділяється на низку видів та різновидів, передбачених розділами XI та XII Загальної частини КК України. На відміну від традиційного підходу, за якого в тексті КК України, а, відповідно, і в науково-навчальних виданнях перше місце відведено більш жорсткій формі кримінальної відповідальності (засудження з призначенням покарання), в новому Кодексі доцільно спочатку визначити менш жорстку її форму – засудження без призначення покарання. Вказаний підхід відобразить реалізацію принципу гуманізації кримінально-правового реагування на вчинення кримінальних правопорушень не лише на словах, але й на ділі. Акцент на більш м'якій формі кримінальної відповідальності є своєрідним закликком звертатись у першу чергу саме до такої форми реагування на вчинене кримінальне правопорушення і лише за неможливості її застосування вдаватись до другої форми кримінальної відповідальності, що зводиться до покарання.

Не існує підстав визнавати формою кримінальної відповідальності так зване звільнення від неї, а насправді – відмову від застосування кримінальної відповідальності, регламентоване Розділом IX Загальної частини КК України і низкою статей Особливої його частини. У разі так званого звільнення від кримінальної відповідальності держава з різних міркувань відмовляється від свого права піддати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, осуду і тим більше примусу, передбачених кримінальним законом. Це дає підстави стверджувати, що «звільнення» від кримінальної відповідальності є різновидом *інших засобів* кримінально-правового реагування, а не виявом відповідальності [7, с. 269].

Щодо *співвідношення* між кримінальною відповідальністю та іншими засобами реагування на вчинення кримінального правопорушення слід зазначити, що вони, по-перше, є видами певного роду, частинами цілого, а саме, державно-правового

реагування на вчинення кримінально протиправного діяння; по-друге, вони співвідносяться як суміжні, а не тотожні явища.

Висновки. Визначення змісту і форм кримінальної відповідальності має засновуватись на офіційному її розумінні, відображеному в рішенні КСУ про депутатську недоторканність. При цьому судимість слід визнавати обов'язковою ознакою змісту кримінальної відповідальності, а не правовим наслідком останньої.

Подальші наукові розвідки за означеною темою в умовах активної діяльності з розробки проекту нового КК України мають спрямовуватись на пошук оптимальних засобів юридичної техніки законодавчого закріплення поняття та змісту кримінальної відповідальності, її форм та видів, а також підстав та умов настання.

Список використаних джерел

1. Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права, 2013. 768 с.

2. Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культурно-антропологічний вимір: монографія. Миколаїв: Іліон, 2011. 504 с.

3. Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз: монографія. Львів: ЛДУВС, 2008. 232 с.

4. Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти: монографія. Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2007. 225 с.

5. Митрофанов І. І. Теоретичні проблеми механізму реалізації кримінальної відповідальності: монографія. Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2010. 520 с.

6. Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру: монографія. Харків: Ніка Нова, 2014. 388 с.

7. Куц В. М. Звільнення від кримінальної відповідальності та перспективи його законодавчого врегулювання. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 267–270.

Kuts V.

CONTENT AND FORMS OF CRIMINAL LIABILITY

The article argues the content of criminal liability is formed by its mandatory and optional features. The obligatory features are: a) conviction of the subject of the criminal offense; b) a criminal record for such a conviction; c) restriction or deprivation of the rights and freedoms of the convict due to his criminal record. The

optional features are: a) punishment or its alternatives; b) additional restrictions on the status of the convict due to punishment or its alternatives.

The content of criminal liability determined its forms. The article distinguishes two of the forms: 1) conviction without sentencing; 2) conviction with sentencing. Each of them is divided into a number of species and varieties. In contrast to the traditional approach, in theory and practice, priority is given to less severe forms of criminal liability (convictions without sentencing). This will testify to the implementation of the humanism principle of criminal liability not only literally but also in deeds.

There is no reason to recognize the so-called release from it as a form of criminal liability. On its application, the court waives its right to convict a person, and so without conviction criminal liability is impossible. Thus, exemption from criminal liability is a form of other means of criminal legal regulation, and not a manifestation of liability.

The definition of the content and forms of criminal liability should be based on its official understanding, reflected in the decision of the Constitutional Court of Ukraine on parliamentary immunity. In this case, a criminal record should be recognized as a mandatory feature of the content of criminal liability, and not a legal consequence of the latter.

Key words: criminal liability, content of criminal liability, mandatory features, optional features, forms of criminal liability.

References

1. Hryshchuk, V. K. (2013), *Philosophical and legal understanding of human responsibility: a monograph*. 2nd ed., Khmelnytskyi University of Management and Law, Khmelnytskyi.
2. Kozachenko, O. V. (2011), *Criminal legal measures: cultural and anthropological dimension: monograph*, Ilion, Mykolaiv.
3. Krasnytskyi, I. V. (2008), *Criminal liability as an institute of criminal law of France and Ukraine: a comparative analysis: monograph*, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv.
4. Merkulova, V. O. (2007), *Criminal liability: some theoretical and socio-legal aspects: monograph*, Odessa Law Institute of Kharkiv National University of Internal Affairs, Odessa.
5. Mitrofanov, I. I. (2010), *Theoretical problems of the mechanism of realization of criminal liability: monograph*, Private Enterprise Shcherbatykh O.V., Kremenchuk.
6. Iashchenko, A. M. (2014), *Application of measures of criminal legal nature: monograph*, Nika Nova, Kharkiv.
7. Kuts, V. M. (2021), "Releasing from criminal liability and prospects for its legislative regulation", *Journal of Kyiv University of Law*, № 2, pp. 267–270.